

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

ӘОЖ 11.15.37
ГТМА 14.07.09

DOI: <https://doi.org/10.37788/2025-4/154-166>

Е. Жомарт¹, Қ. Сарқытқан¹, Т. Қадыл^{1*}

¹ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Қазақстан

*(e-mail: taldaobekashimhan@gmail.com)

XVIII-XIX ғасырда Іле өңірінде болған тарихи оқиғалар: Жетісу қазақтарының Ілеге қоныс аударуы және патшалық Ресейдің Ілеге шабуыл жасауы

Аңдатпа

Негізгі проблема: Бұл мақалада XVIII-XIX ғасырлардағы Іле өңірінің саяси жағдайы қарастырылған. XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап Цин (Чин) патшалығының құрамына енген Іле өңірінің әскери, әкімшілік жүйесінің қалыптасуы, стратегиялық маңызы талданады. Цин билігі Іле өлкесін қорғау мақсатында түрлі этникалық топтардан құралған әскерлер орналастырып, шекаралық тәртіп пен ішкі қоныстану саясатын қатаң жүргізді.

Мақсаты: Іле өңірінің XVIII-XIX ғасырлардағы саяси, этникалық және әскери-әкімшілік тарихын ішкерлей зерттеу арқылы, қазақ халқының осы өлкедегі ықпалын, қоныстану үдерісін көрсету.

Әдістер: тарихи-хронологиялық әдіс: Іле өңірінің саяси-әлеуметтік тарихын кезең-кезеңімен жүйелеу үшін пайдаланылды; деректану әдіс: архивтік құжаттар, патшалық Ресейдің статистикалық мәліметтері, Цин патшалығының орда естеліктері, ресми хаттамалар; салыстырмалы талдау: түрлі ғалымдардың (Қазақстан, Ресей, Қытай, Еуропа, АҚШ) зерттеулеріне сүйену. Мұрағаттық және дерекнамалық әдіс: Іле өңірі туралы зерттеушілердің жазбаларын талдау. Статистикалық талдау әдісі: Іле өңіріндегі халық санағы негізінде этникалық құрам, отырықшы мен көшпелі халықтар арақатынасы статистикалық негізде қарастырылды және көші-қон үдерістерінің сандық сипаттамасы берілді.

Нәтижелер және олардың маңыздылығы: Іле өңірінің XVIII-XIX ғасырлардағы тарихи тағдыры – Жоңғар хандығының күйреуінен бастап Цинь империясының отарлау саясатына дейінгі аралық нақты сипатталды. Іле генерал мекемесінің құрылуы, оның билік құрылымы, басқару әдістері мен отарлық саясаты архивтік және деректік материалдар арқылы ашып көрсетілді. Қазақтар мен қырғыздардың Ілеге көшуі мен қоныстануының саяси және этникалық астары ашылды.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Орталық Азия мен Қытайдың көпжақты ынтымақтастығы: әрекеттестіктің алғашқы кезеңінен бастап стратегиялық серіктестікке дейін» ЖТН: BR24993008 атты мақсатты қаржыландыру бағдарламасы аясында дайындалған.

Түйін сөздер: Іле өңірі, қарауыл қалмақтар, Іле сұлтандығы, Жетісу қазақтары, Өлт қалмақтар, Торғауыт қалмақтар, Текес.

Кіріспе

Іле өңірі – Қытайдың батыс өңіріндегі стратегиялық маңызы зор, табиғи-географиялық және тарихи-саяси тұрғыдан аса құнды аймақтардың бірі. Бұл өлке ежелден бері үйсін-түркі және моңғол тектес көшпелі халықтардың қоныстану, өзара ықпалдасу және қақтығысу алаңы болған. Әсіресе XVIII ғасырдың ортасынан бастап яғни Жоңғар хандығы жойылып, Іле аймағы Цин (Чин) патшалығының қол астына өткеннен кейін бұл өңірде түбегейлі саяси-әлеуметтік өзгерістер басталды. Қытайдың бұл аймақтағы отарлық саясаты жаңа әкімшілік құрылымдардың пайда болуына жол ашты. Сонымен бірге әскери бекіністерді нығайтып, өзге этностарды (мәселен, тараншы, дүңген, сібе, солон, шахар қалмақ, торғауыт-қалмақ) қоныстандыру арқылы қазақ елімен болған шекара қауіпсіздігін күшейтті. Бұл халықтар Ілеге барған қазақтардың жағдайына үлкен әсер етті. XIX ғасырдың ортасында Ресей империясының Жетісу бағытына қарай кеңеюі Іле өңіріндегі саяси ахуалды одан әрі күрделендірді. Бұл жағдай

қазақтардың Ілеге қоныс аудару үдерісін жеделдетіп, Іле бойында әлеуметтік, этностық және саяси қатынастар шиеленісе түсті. Қазақтардың өз жерінде қысымға ұшырауы, жайылым тапшылығы, отарлық езгіге қарсы ұлт-азаттық көтеріліс жасауы, патшалық Ресейдің мұздай қаруланған жасағына төтеп бере алмай кері шегініп Ілеге өтуіне алып келді. Қазақтардың Ілеге баруы ондағы тараншы-дүңгендердің Цин билігіне қарсы көтерілуіне күш берді. Бұл көтеріліске қазақтардың да қатысуы – Іле сұлтандығының құрылуына жол ашты. Мақалада XVIII-XIX ғасырларда Іле өңірінде болған тарихи үдерістер мен оқиғалар кеңінен талданып, Іле өңірінің саяси жағдайы, ондағы қазақ халқының орны мен атқарған ролі ғылыми тұрғыда қарастырылады. Мақсат – Іле өлкесінің қазақ тарихындағы маңызын ашып көрсету, әрі олардың отаршылдыққа қарсы күрестері талданады.

Материалдар мен әдістер

Бұл зерттеу жұмысы бүгінде Қытай Халық Республикасының құрамындағы Іле өңірінің XVIII–XIX ғасырлардағы тарихи-саяси жағдайын, Цин (Чин) патшалығының әкімшілік басқару жүйесін, этнодемографиялық өзгерістерін және қазақ халқының Іле өңіріне қатысты көші-қон, саяси, әскери іс-әрекеттерін тарихи дереккөздер мен ғылыми еңбектер негізінде талдауға арналған. Зерттеу барысында төмендегідей материалдар мен әдістер қолданылды: Мұрағаттық және жазбаша тарихи деректер: Цин патшалығының ресми орда естеліктері (Гаузұң, Рын Зұн патшаның орда естеліктері); Шыңжаң университеті мен Шыңжаң халық баспасынан шыққан өңірлік тарих кітаптары («Шыңжаңның жергілікті тарихы», «Іле көркі»); Цин дәуірінің әскер құрылымы мен шекара саясаты туралы қытай тіліндегі еңбектер (Уың Уыну, У Шу); Қазақ тарихшыларының еңбектері (Жүнісұлы Жақып, Мұқаметқанұлы Нәбижан, Мәшірепұлы Мұратәлі және т.б.); Патшалық Ресейдің мұрағаттық құжаттары мен саяси-шолу жазбалары (Аристов Н., Джамгерчинов Б., Колпаковский, Пантусов және т.б.); Бұдан сырт Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұралары да тиісінше пайдаланылды. Зерттеу әдістері: Тарихи-ғылыми талдау әдісі арқылы оқиғалар желісі мен себеп-салдар байланыстарын талдау; Түрлі дереккөздерді салыстыра отырып, шынайы тарихи картинаны қалыптастыру. Салыстырмалы әдіс арқылы Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы саяси және экономикалық қарым-қатынасты салыстырмалы түрде зерттеу; Қалмақтар мен қазақтар арасындағы әскери қақтығыстар мен олардың нәтижелерін өңірлік тұрғыда қарастыру. Картографиялық-географиялық әдіс арқылы қазақ руларының көші-қоны мен қоныстанған аумақтарын картаға түсіру; Тарихи шекаралар мен әскери бекіністердің орналасуын географиялық тұрғыдан талдау. Этнографиялық-антропологиялық әдіс арқылы қазақ, ұйғыр, дүңген, қалмақ, сібе және солаң халықтарының өзара қарым-қатынасын, қоныстану және мәдени ерекшеліктерін зерттеу; Іле өңіріндегі көпұлтты қоғам құрылымын этникалық тұрғыдан бағамдау. Мәтіндік контентті талдау әдісі арқылы қытай, орыс, қазақ тіліндегі тарихи құжаттарды мәтіндік сараптау арқылы нақты деректерді анықтау; Тұлғалық деректер мен тарихи оқиғаларды жүйелеу. Сонымен қатар аталған тақырып бойынша тарихшылардың, шығыстанушылардың, саясаттанушылар мен әлеуметтанушылардың осы саладағы еңбектері қарастырылды.

Нәтижелер

Мақалада Іле өңірінің XVIII–XIX ғасырлардағы тарихи дамуын, ондағы саяси, этникалық және әлеуметтік өзгерістер жан-жақты қарастырылды. Цин империясының жоңғар хандығын жойып, Іле аймағын өз билігіне қаратқаннан кейінгі жағдай нақты деректер арқылы сипатталды. Бұл кезең – қазақ халқы үшін өте маңызды тарихи бетбұрыс, өйткені жоңғарлардан босаған жерлерге қазақ рулары қайта қоныстанып, шекаралық аймақтарда жаңа саяси-этникалық қатынастар қалыптаса бастады. Мақалада Цин үкіметінің Іле өңірін басқару жүйесі, атап айтқанда Іле генерал-губернаторлығының құрылуы мен сегіз жалаулы әскер жүйесінің енгізілуі туралы тың мәліметтер келтірілген. Бұл құрылымдар арқылы Қытай империясы аймақтағы үстемдігін нығайтуға тырысқаны байқалады. Алайда, Іледегі мұсылман халықтарының бұл саясатқа қарсы күресі де мақалада кеңінен көрініс тапқан. Саурық, Жетен, Дүрәлі сынды қазақ батырлары мен отарлық билікке қарсы қозғалыстары атап өтілді. Жетісу жерінде патшалық Ресейге қарсы ұлт-азаттық көтерілістердің ұлттық сипатқа ие болғаны, сондай-ақ Іле көтерілісінің туылуы және Іле сұлтандығының құрылуы – мақаладағы басты назар аударуға тұрарлық тарихи оқиғалар. Мақаланың құндылығы – оның тарихи дереккөздерге сүйенуі мен қазақ халқының мүддесі тұрғысынан мәселені қарастыруында. Қазақтардың Іле өңіріне қайта оралуының тек көші-қон мәселесі ғана емес, сонымен қатар ұлттық мүдде мен тарихи атамекенге қайта қоныстанудың бір қыры екені көрсетілді. Іле өңірі –

тек географиялық аймақ емес, сонымен бірге отаршылдық пен азаттық жолындағы тарихи шайқастардың аренасы болғаны мақалада нақты айқындалады.

Іле өңірінің тарихи маңызы анықталды. XVIII–XIX ғасырларда Іле – ең маңызды геосаяси аймақтардың бірі болған. Бұл өңір үшін XVIII–XIX ғасырлар аралығында Цин империясы, Қазақ хандығы және кейінірек Ресей империясы арасында саяси және әскери бәсекелестік өрбіді. Цин империясының Ілені қармағына алуы, Іле генерал-губернаторлығын құрып, маньчжур, моңғол, сібе, солон және қытай әскерлерінен құралған «сегіз жалаулы» және «жасыл жалаулы» гарнизон жүйесі анықталды.

Этнодемографиялық өзгерістер анықталды. XVIII ғасырдың екінші жартысында Цин билігі Оңтүстік Шыңжаңнан ұйғырларды (тараншыларды), Ішкі Моңғол, Жили, Хилоңжияң, мен Цинхайдан шахар қалмақтарын және сібе, солон халықтарын Ілеге көшіру саясатына талдау жасалды. Қазақ–Цин қатынастары мен шекара саясаты сарапталды. Цин билігі қазақтарды «қарауыл сыртындағы» қауіпті күш ретінде бағалап, олардың Ілеге кіруіне тыйым салды. Соған қарамастан, қазақтар сауда қатынастары арқылы Іле өңірімен байланысын үзген жоқ. XVIII ғасырдың соңында Іле мен Үрімжіде қазақтардың қатысуымен үлкен мал саудасы жүргізілді. XIX ғасырда қазақтардың Ілеге қайта қоныстану үдерісі анықталды. XIX ғасырдың ортасында Ресей отаршылдығына қарсы күрес күшейіп, Саурық, Жетен, Дүрәлі, Тезек төре сынды батырлар бастаған қазақ рулары Ілеге қоныс аудару себептері анықталды. Бұл көші-қон қозғалысы ұлттық-азаттық сипатта болды және қазақтардың тарихи жеріне қайта оралуының көрінісі еді. Қазақтардың Іле көтерілісіне қатысуы дәлелденді. 1864 жылы Іледе тараншылар (ұйғырлар) мен дүңгендердің Цин үкіметіне қарсы көтерілісіне қазақтар белсенді қатысқаны нақтыланды. Қазақ жасақтарын Саурық, Жетен, Кезеңқара, Дүрәлі басқарған. Бұл көтеріліс нәтижесінде 1866 жылы *Іле сұлтандығы* құрылды. Іле сұлтандығының құрылымы мен этникалық құрамы айқындалды. Ресейдің Іле өлкесін басып алуы мен отарлық реформалар зерттелді.

Талқылау

Бүгінгі күні Қытай Халық Республикасының құрамындағы Іле өңірінің тарихы тым арыда жатыр. Бұл өлкені екі жарым мың жылдан бері қарай үйсін-түркілер мекендеді. Олардан кейін де көптеген халықтарға мекен болып, тағдыры таласқа, тарихы талқыға айналып келді. Бұл өлкедегі Алмалық қаласы XIII ғасырда Шағатай хандығының орталығы болса, XIV ғасырда Моғолстанның астанасы болды. XV–XVII ғасырлар аралығында Қазақ Хандығының құрамында болды. XVII ғасырда Жоңғарлардың бақылауына өтіп, ордасын тіктеді. XVIII ғасырдың екінші жартысында жоңғар қалмақтарына батыстан қазақтар шабуыл жасады. Ал шығыс жағынан 1758 жылы Жау Хуей генерал бастаған Цин армиясы соққы берді. Жоңғар хандығындағы 600 мың халықтың 30 %-ы ғана тірі қалған. Қазақ Хандығы мен Цин патшалығының түйіліскен тұсынан Жетісу жері екіге бөлініп, батысы Қазақ хандығына, шығысы (Іле өңірі) Цин билігіне тәуелді болып, шекара келісімі жасалды.

Цин патшалығы қазақтармен шекаралас өңірлердің қауіпсіздігіне қатты көңіл бөлді. 1762 жылы Цин патшалығы Іле өңірінде Іле генерал мекемесін құрып, әскери штабын Қорғасқа тіктеді. Қалың әскерін қаруландырып, Ілені қорғауға орналастырды. Іленің XVIII ғасырдың екінші жартысындағы саяси жағдайы былай еді: Қытай тарихшысы Уын Уынудың айтуынша, Іледегі Цин патшалығының әскер саны 20–30 мың адам болған екен.

Бұл әскерлер негізінен «сегіз жалаулы және жасыл жалаулы» болып екі топқа жіктелді. Бұдан басқа қорғаныс әскерлері және ауыспалы қорғаныс әскерлері деген армиясы болды. Сегіз жалаулы әскерлер негізінен манжулардан, қалмақтардан, сібелерден (шибе, шибо), соландардан (дағұр) құралған қосын еді. Жасыл жалаулы әскерлері қытайлардан құралған. Ауыспалы шекара қорғаныс әскерлері үш жылда немесе бес жылда ауыстырылды. Цин патшалығы бұрынғы жоңғарлардың өріс өңірлерінің барлығы өзіне тәуелді болады, бірақ қазақтар сұғынып кірмейді деуге болмайды деген оймен, Тянь Шанның солтүстік аяғынан оңтүстігіне қарай көлбеген тау сілеміндегі қатынас жолдарына, тау асуларына қарауыл орнатып, белгі қойып, сол жерлерде қазақтардан сақтанатын әрі сыртқы жауды барлайтын ереже орнатқан [1. 52–53 бб.].

Тарихқа көз жіберсек, Іле өңірі Жоңғар халқының қорғаны болған. Цин империясы Жоңғария мен Қашқарды жаулап алғаннан кейін Іле шекаралық аймақ (фанбу 藩部) ретінде пайда болды. Сол арқылы тұтас Шыңжаңды бақылайтын Іле әскери генерал-губернаторлығы құрылды. Маньчжур және моңғол сегіз жалаулы гарнизондары (Хуэйюань қаласында орналасқан 4240 адам, Хуин қаласында 2144 адам) және жасыл жалаулы әскерлер (оның ішінде Люин 3000 адам), 1837 чахар моңғол, 1018 сібе және 1018 солон, 1200 ойрад моңғолдары Іле

төңірегіне орналасты. Олар өз орындарында оккупация күштері ретінде қызмет ету үшін жасалды [2. 100 б.].

Чин патшалығы үкіметі 1762 жылы Іленің генералы етіп Мин Руиды сайлады. 1767 жылы Мин Руидің орнына Агуиды тағайындады. 1768 жылы Агуидың орнына И Лету сайланды. Осылайша, Ілені 1762 жылдан, 1911 жылға дейін 51 генерал басқарды.

Қытай деректеріне қарағанда, Цяньлунның (Чиянлунның) 25 жылы (1760 ж.) ақылшы Әнби Агуй Іленің іс басқару басшылығына тағайындалады. Іле тұтас Шинжиянның орталығы болып, әскери мекеме құрылды. Сүйдін, Күре, Баяндай қатарлы 9 ірі әскери бекініс салынып, әкімшілік құрылым қалыптасады. Іле Шыңжаңдағы әскер саны ең көп орын болды. 1764 жылы қиыр шығыстан 4 мың сібені (маньчжу-тұңғұс тілдес ұлт) Ілеге көшіріп әкеліп, шекара күзетуге қойды. Цяньлунның (Чиянлун) 25 (1760) жылы Оңтүстік Шыңжаңның Ақсу, Хотан, Құмыл, Тұрпан қатарлы жерлерінен ұйғырларды Ілеге көшіреді [3. 339 б.]. Осы мезгілдерде Ішкі Моңғол мен Цинхайдан (Qing hai) бірнеше мың шахар қалмақтарын да Іле мен Бұраталаға көшіріп, шекара қарауылдығына қойды. 1771-1775 жылдары Еділ бойынан 15 мың түтін торғауыт қалмақтары Шыңжаңға көшіп келеді. Іледегі сегіз жалаулы әскерлер мен жасыл жалаулы әскерлердің жалпы саны 14 мың адам болды. Демек, 1780 жылдары Іледе әскер саны 14 мың, ойрат, торғауыт, шорас, шахар қатарлы қалмақ тайпаларының жалпы саны 60-70 мың адам, сібе, солаң, маньчжу, қытайлар 5-6 мың, тараншылар (ұйғырлар) 20 мың, жалпы 100 мыңнан астам халық тұрып жатты.

Цин патшалығы Цяньлунның (Чиянлун) 33 жылы (1768 жыл) Оңтүстік Шыңжаңнан Ілеге келген ұйғырлардың саны 6383 түтінге жеткен. Олардың 600 түтіні Қайнұққа, 1100 түтіні Борбосынға, 900 түтіні Жырғалаңға, 400 түтіні Тасөстеңге, 600 түтіні Арөстеңге, 600 түтіні Байтоғайға, 800 түтіні Қонақайға, 500 түтіні Дардамтыға қоныстанды [4. 44 б.]. Сонымен бірге Жаманты, Қараүстең, Қонақай, Қорғас, Чұлқай, Қас, Сүптай, Ұлантай қатарлы жерлерге де орналастырып, егін ектіреді. Әр түтінге жылына 148 пұт бидай, бір қой салығын жүргізеді. Оның сыртында Қытай әскерлерін отынмен және көрпе, киім-кешекпен қамдау міндеттеледі. Қашқандарына өлім жазасын кесті. Іледегі жерлік қалмақтар оларды «тараншы» (егінші) деп атаса, қытайлар «чанту» (缠头) деп атады. Осылайша Іледе тараншы қауымы қалыптасты.

Цин үкіметі Қорғастан ары қарайғы (шығысқа қарай) елді өз адамдары ретінде «Қарауыл ішіндегілер» деп есептеп, өздерінің заң-ережелері арқылы басқарып, салық алып тұрды. Қорғастан батысқа қарайғы елді «Қарауыл сыртындағылар» деп есептеді. Цин билігі қарауыл сыртындағылар (қазақтар) «Ілеге шабуыл жасауы мүмкін», – деп қауіптеніп, қарым-қатынас жасағанда өте сақтықпен қарап, Іленің қорғаныс шебін күшейтті. Тіпті қазақтардың «қарауыл ішіне» (Ілеге) кіруіне қатаң тыйым салды. XVIII ғасырдың ортасында жасасқан қазақ-қытай шекара келісімдері өз күшін жоймады. 1766 жылы жетісулық Татабай бастаған 11 қазақ Цин үкіметінен Ілеге барып қоныстануды сұраған. Іле генерал мекемесі олардың келуіне жол бермейді. Яғни бұл қазақтарды Ілеге орналастырсақ, басқа қазақтардың арасынан да Ілеге қарай көшіп келетіндері көбейеді. Жерімізге келген қазақтарға жаза қолданайық десек, олар топтасып келіп бізден кек алады әрі екі ел арасындағы сауда тоқтайды деп есептеген. Осы деректерге негізделіп, XVIII ғасырда Цин билігі қарауыл сыртындағы қазақтарды өте қуатты күш ретінде бағалағаны байқалады.

XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап Қазақ хандығы мен Цин патшалығының арасындағы сауда-экономикалық байланыс жақсарды. Қара Төлеш деген кісі бастаған Атбан (Албан), Су Уаң (Суан) атты Ғтық (ру) адамдарының 1762 жылы қыркүйек айының 10-12 күндері Ілеге 1300, Үрімжіге 4200 жылқы әкеліп жасаған саудасы айта қаларлық үлкен сауда болған [5. 192 б.]. Қазақ хандығы мен Цин патшалығы шекара сызығын анықтаған соң, екі елдің арасында XVIII ғасырдың екінші жартысынан басталған сауда-экономикалық байланыс ұзаққа созылды. XIX ғасырдың екінші жартысында Қарқара жәрмеңкесі ашылып, XX ғасырдың алғашқы ширегіне дейін жанданды.

Цин патшалығы ордасы 1805 жылы шекара қорғаныс ұлықтарына: «бұрынғы Цяньлун патшаның 60-шы жылғы (1795 жылы) жылжымалы қарауылдың ішкі жағындағы бірнеше он шақырым жер қазақтардың қыстауына бекітілсін, сонымен бірге олардың талабы бойынша үлкенді-кішілі қарауылдың сыртындағы жүз неше түтін қоныстанатын жер қазақтардың қыстаулығы мен күзеулігіне берілсін. Осы арқылы біздің оларға қаратқан қайырымдылығымызды білдіру керек» [6. 20-21 бб.], – деген бұйрығын негізге алып, XIX ғасырдың бірінші жартысында Жетісу қазақтарынан Қабанбай Садыұлы, Бұкарбай (Бұқа) Қабанбайұлы, Бекмырза Қауменұлы, Дадай Алжанбайұлы, Едіге Дүңкебайұлы қатарлы би-батырлар бастаған

біраз ел бастабында Іленің Шапшал, Тоғызтарау өңіріне мал отарлатып келген. Одан кейін 1862 жылы Саурық батыр бастаған қазақтар Іледегі қалмақтарды талқандаған соң Күнес, Нылқы, Тоғызтарау, Текес өңірлеріне де жайғасқан.

1850 жылға қарай Цин империясының Ресеймен қарым-қатынасы күрт өзгерді: енді үстем күш Ресей еді. 1727 жылғы келісім бойынша екі империя арасындағы бүкіл сауда тек Байқал көлінің оңтүстігіндегі Кяхта қаласы арқылы өтуге тиіс болатын. Алайда, 1840 жылға қарай Ресей саудагерлері Шыңжаңда рұқсатсыз-ақ сауда жүргізіп жатты. Бұл әрекет 1851 жылы жасалған Құлжа келісімі арқылы ресми бекітілді: Ресей көпестері Іле аңғарында еркін сауда жасау құқығына ие болды, сонымен бірге Ресейге Құлжа мен Тарбағатайда (Шәуешекте) консулдық ашуға рұқсат берілді [7. 88 б.]. Сол арқылы Ресей империясы керуен жолдарын қорғауды желеу етіп, Жетісудың әр жеріне бекініс салды.

1860 жылдан бастап Жетісу жерінде патшалық Ресейдің билігін мойындамай, оларға қарсы көтеріліс жасаған Саурық, Жетен батырлар бастаған қазақтар Ілеге қарай үдере көшті. Бұл туралы жазбаша жеткен мәліметтерде былай дейді: «1865–1866 жылдары, орыс әкімшілігінің 1866 жылғы ресми мәліметіне қарағанда, Алатау округінің 841 түтіні Қытайға өткен. Олардың арасында Албанның Саурық, Малабай, Жетен (500 түтінмен өткен) батырлары, Еспер, Қасаболат, Өліке биі, Суанның Өстемір биі, Тезек төренің бауыры Дүрәлі сұлтан, қырғыздың Бұғы руының Сабатар молдасы болған. Құлжаға қарай өткендердің жалпы саны 5500-дей түтінді, 23340 адамды құраған» [8. 208 б.].

Тезек төре 1865 жылы Алатау округінің бастығына бірнеше рет қайырылып, қазақтардың Қытайға өтіп кетуін тоқтату үшін Алтынмемелге отряд жіберуді өтінген болатын. Ол Дүрәлі сұлтан мен Жетен батыр бастаған Албанның 3000 түтіні Қытайға көшіп кеткенін және мұнда қалған ауылдарды да өздеріне қосылуға шақырып жатқанын айтқан. Шекаралық отрядтарға қазақ-қырғыз ауылдарының Ілеге өтуіне жол бермеуге бұйрық берілді. Бұған қарамастан, Албан Саурық батыр және Дүрәлі сұлтан, Бұғының Балбай манабы бастаған қазақ, қырғыз қолы көшуді жалғастырды [9. 271 б.]. Анығында, Саурық батырдың Ілеге өтуі 1860 жылдары да болған. Қытайдың жазбаша деректерінде 1862 жылы Саурық батырдың аты аталады. 1862 жылы Айт, Бозым, Алжан, Сегізсары рулары атынан Саурық Түменбайұлы бастап 12 адам қол қойып, бармағын басады. Араларында 5 ақалақшы бар. Олардың хатталған аты төмендегідей: Назардыңұлы Қожақ (Қожеке – авт.) ақалақшы, ақалақшы Қабанбайдыңұлы, Жәнібектіңұлы Жанат, ақалақшы Түстікбайдыңұлы және Смайыл ақалақшы [10. 141 б.]. Оларға ақалақшылық (болыстық) мәнсап Цинь патшалығы жағынан берілген. Қатысқан 5 ақалақшының (болыс) арасынан Назардыңұлы Қожақ (Қожеке), Жәнібектіңұлы Жанат, Сымайыл қатарлы үш ақалақшы өз аттарынан қол қойған. Ал ақалақшы Қабанбайдыңұлы, ақалақшы Түстікбайдыңұлы қатарлы екі ақалақшы өз аттарынан емес, әкесінің (әкелері Қабанбай, Түстікбай) атынан қол қойған.

«1865 жылы Текестегі қалмақтар қытайларға көмектескені үшін қазақ, қырғыздардың араласуымен көтерілісшілер тарапынан талқандалып, 2000-ға жуық түтін орыс үкіметінен жәрдем сұрап, пана іздейді. Қалмақтардан қалған бос жерлерді 1864-1865 жылдары орыс билігіне бойсұнбаған жетісулық Ұлы жүз қазақтары мен қырғыздар иеленді» [8. 208 б.], – дейді. 1760–1860 жылдар аралығында Іле өлкесінде 100 мыңға таяу қалмақтар болған. Қазақтар Іле өңіріндегі қалмақтарды түре қуып, Күнес өзенінің басынан Жұлдызға (Байынғолин моңғол автономиялы облысы, Хыжиң ауданы) асырады. Іледегі қазақ-қалмақ соғысында жеңілген қалмақтар патшалық Ресейден көмек сұраған. Бұл туралы архив құжаттары былай дейді: Қырғыздар мен Ұлы жүздің албандары қалмақтарды тонап, талағаны соншалық, олар (қалмақтар) біздің иелікке келіп, бас сауғалап өтіп кетті. 1000 қалмақ Верный төңірегіне орналасты [9. 270 б.], – делінсе, Шоқан Уәлиханов 1864 жылы 27 желтоқсанда: «қазақтар Текес өңірінде көшіп жүрген қалмақтарды мүлдем құртып жіберіпті», – деп мәлімет қалдырады.

Ілеге өткен қазақтар ондағы қалмақтарға үздіксіз шабуыл жасап тұрған. Іледегі қалмақтардан 12 сұмын ел Жұлдызға (Іленің шығысы) қашқан. Ал 8500 адам Бұратала өңіріне (Іленің солтүстігі) қоныс аударған. Осы реткі соғыста 50 мыңдай қалмақ жан-жаққа босып кеткен. Патшалық Ресей үкіметі 1864 жылы қазақтардың соққысынан жан сауғалап қашқан 240 түтін (1000 адам) қалмақты Верный (Алматы) маңына орналастырады. Бүгінде Қырғызстанның Ыстықкөл облысы, Ақсу ауданында 15 мыңдай сарт-қалмақ руы тұрады. Өздерін Жоңғар одағының Өөлд тайпасының өкілдері екенін, Қырғызстанға 1864-1865 жылдары келгендігін айтады.

Қазақтар мен қырғыздардың Іледегі қалмақтарға шабуыл жасап, күйрете соққы беруі – бұрын қалмақтардан көп қорлық көріп, қарсылық танытуға дәрменсіз болып келген тараншылар (ұйғырлар) мен дүңгендердің Цин билігіне қарсы бас көтеруіне жол ашты.

1864 жылы Іледегі тараншылар (ұйғырлар) мен дүңгендер Цин үкіметінің билігіне қарсы көтерілісті бастады. Бұл көтеріліске қазақтар да қатысып, ат-көлікпен және қарулы жасақпен қамдады. 1864 жылы 6 маусымда Іледегі тараншы (ұйғыр), қазақ, дүңген қатарлы ұлттар Цин билігіне қарасты Құлжа қаласын басып алды. Тараншы жасағын Абдурасул-бек және Садыр палуан мен Әлахан басқарды. Қазақ жасағын Саурық, Жетен, Кезеңқара және Дүрәлі сұлтан басқарды. Қазақ жасағы Цин империясына жақтасқан азулы қалмақтарға соққы беріп, тараншы мен дүңгендерге атты жасақпен көмектесті және ат-көлікпен қамдады. Ал, дүңген жасағын Ачжы ахун ұйымдастырды. Көтерілісшілер 1866 жылы 8 наурызда Іле генералы Мин Шүйдің қызмет орнына басып кіріп, қызметтестері және бала-шағасымен бірге өлтіреді. Мин Шүйдің алыдында Іле генералы болған (1860-1864 жж.) Шаң Шинды тұтқындайды. Іле көтерілісі туралы Шоқан Уәлиханов: қазақтар мен қырғыздардың дүңгендерге ат және жігіт беріп көмектесіп жатқанын айта келіп, Жетен батыр, Дүрәлі сұлтан, Кезеңқара батыр және қырғыздардың бұғылары көтерілісшілерді қолдап жатқанын жазған [11, 172 б.]

Цин үкіметі 1866 жылы Ілені бақылаудан шығарып алды. Осы жылы Іле сұлтандығы толық билік жүргізіп, орталығы Құлжа қаласы болды. Іле сұлтандығын 1864-1865 жылдары Мазамзат, 1865 жылы Мұхамбет поши Қожа, 1865-1867 жылдары Шаукаат ахун, 1867-1871 жылдары Әлахан Әбілұлы биледі. 1867 жылы Құлжа маңында Әлахан бастаған тараншы-ұйғырлар мен Жетен батыр бастаған қазақтар бірігіп, Әжі-ахун бастаған дүңгендермен соғысып, жеңіске жетеді. Соғыста Әжі-Ахун қаза табады. Ел арасында «дүңгеннің дутыңы мерт болған соғыс» деп есте қалған. Дүңген қолбасшысы Хиуаса Үрімжіден тағы да дүңген күштерін әкелгенімен, Баяндай маңында Жетен батыр мен Әлахан және Садыр палуанның біріккен жасағынан ойсырай жеңіледі.

1866 жылғы солтүстік Шыңжаңда «Іле сұлтандығы», 1867 жылы Оңтүстік Шыңжаңда «Жетішар» (Жетіқала) мемлекеті құрылды. Түркі тілдес мұсылман халықтардың арт-артынан мемлекет құруы патшалық Ресей мен Цин патшалығының қарым-қатынасына өзгерістер ала келді. Цин патшалығы мен патшалық Ресей арасындағы сауда тоқтады. Екі ел жасасқан келісімдердің кейбіреуінің күшін жойды. Ресейдің Құлжадағы консулы жабылды.

Іле сұлтандығының негізгі халқын тараншылар (ұйғыр), қазақтар, дүңгендер, қырғыздар және қалмақ (торғауыт, өлт, шахар), сібе-соландар құрады. Іле сұлтандығының жер көлемі (Бұраталаны қоса есептегенде) 85 мың шаршы шақырымнан астам, жан саны 130 мыңдай болды. 1876 жылғы статистикаға қарағанда, Іледе тараншылар (ұйғыр) 51819 адам, қазақтар 33828 адам, сібелер 18318 адам, дүңгендер 4031 адам, қытайлар (ханзу) 2847 адам, торғауыт-ойрат қалмақтары 15940 адам, соландар 767 адам болып, жалпы халықтан 82 142 адам отырықшы ретінде тіркелсе, 49 786 адам көшпелі ретінде тіркелген [12. 21 б.]. Мұндағы көшпелі халық ретінде тіркелген 49 мың 786 адам қазақ, қалмақ және қырғыздардан құрам тапқан. Пантусовтың тағы бір дерегінде, Шахар қалмақтары 1836 түгін (5548 адам), қазақтың Суан руы 1903 түгін, найман Байжігіт руы 1213 түгін, найман Қызай руы 1598 түгін, албан Қоңырбөрік руы 867 түгін, албан Сегізсары руы 980 түгін, албан Айт-Бозым руы 947 түгін, жиыны албан тайпасынан 2794 түгін болып, жалпы қазақтар 7508 түгін, ойрат-қамақтан 17826 адам тіркелген. Мұнда Бұратала бетінде отырған Найманның Байжігіт руы мен Қызай руын да қоса есептеген.

1878 жылы бірнеше мың қазақ, қырғыз малшыларының Іленің шекара өңірлерінен Тянь Шань (Тәңіртау – авт.) орта бөлегіндегі моңғолдардың малшаруашылық жерлері Жұлдыз сахарасына көшіп барғандығы, Цин патшалығының қатысты ұлықтарының оларға осы жерде мал бағуға рұқсат еткендігі хатқа түскен. Демек, қазақтар Іледен ары өтіп, торғауыт-қалмақтардың жері Жұлдызға дейін аяқ басқанын аңғаруға болады.

Шахар қалмақтары 1762-1764 жылдары Ішкі Моңғолдан келген. Негізгі бөлегі Бұратала өңіріне қоныстанған. Сонымен бірге біраз бөлегі Іленің Моңғолкүре, Текес аудандарындағы шекара қарауылдығына орналасқан. Моңғолкүре, Текес өңіріндегі моңғолдар өздерін Ойраттың Өөлд тайпасының өкілдеріміз деп санайды. Олар (Моңғолкүредегілері) Куашар, Гүлшар, Ғұлшаған қатарлы үш хошын, Текесті Голан, Учу, Үлкен Учу, Куашаған, Куатұлан қатарлы 4 сұмыны (жасақ) мекендейді. Ал торғауыт-қалмақтарының басым көп бөлегі Байынғолин

жерін мекен етеді. Іленің Нылқы ауданының Құжыртай ауылында, Текестің Құжықты ауылында, Моңғолкүренің Шағансу ауылында торғауыт-қалмақтар өмір сүреді.

1862-1865 жылдар аралығында Саурық, Жетен батырлар Ілені қалмақтардан тазартқан соң, Іленің әр жеріне қазақтарды көшіре бастады. Дадай бастаған Қоңырбөрік елі Үйсінтаудың оңтүстік-солтүстік бөктерін, Ешкілік тауын, одан соң Қаражонға жайғасады. Жансейіт, Өтепбай, Сүгірбай бастаған Қосқұлақ елі Текестің Қаражон, Қапсалаң, Мыңбұлақ қатарлы жерлеріне қоныстанады. Қасаболат бастаған Жарты елі Қаражон, Құштай, Көкбұлақты мекен етеді. Ал, Қожеке бастаған ауыл Құлжа маңын, Күнес, Тоғызтарау аудандарына және Шапшалдың Жалғызтай, Моңғолкүренің Қарағанды, Қонақай, Суықтоғай, Текестің Кішіқұштай қатарлы жерлеріне қоныс тебеді.

Патшалық Ресей үкіметі Саурық батырдың әр басқан қадамын аңдып, Ілеге өткен жолдарын хатқа түсіріп отырған. Ыстықкөлге орыс отрядының тұрақтап қалуына қарсы болған қырғыздың Балбай батыры 30 неше түтінмен албан Саурық батырдың ауылы қонған Алтынсу тауларына келіп қонды. 1867 жылы мамырда Текеске аттандырылған полковник Полтарацкий Бұғы (қырғыз) манабы Серпектің баласы Күшіктің (Кучук) жігіттерін өз отрядына жол көрсету үшін қосып алды. Полтарацкийдің бұйыруымен есауыл Халдеевтің отряды түнде келіп, Саурық пен Балбайдың ауылын қоршап алып, Саурық пен Балбайды тұтқындайды. Полтарацкий қазақ, қырғыз ауылдарын бұрынғы қоныстанған жерлеріне күшпен қайтарып, Саурық, Балбай, Сабатыр молда және Дүрәліні Верныйға әкеліп, түрмеге қамайды. Жетісу облыстық әскери губернаторы Колпаковский оларды қатаң жазалауды ойластырады. Колпаковский Саурық пен Балбайды дала соты бойынша сұраусыз атып тастауды, ал Дүрәліні Итжеккенге айдатып жіберуді ұсынды. Осы тұста Жетісу облысы Түркістан өлкесінің құрамына енуіне байланысты Колпаковский қарауындағы қазақ, қырғыз ісі Түркістан генерал-губернаторы Кауфманның құзырына өткізіледі [13. 73 б.]. Кауфман қолға түскен Саурық пен Балбайды ақтау керек деген шешімге келеді. Себебі орыс әкімшілігі Саурық пен Дүрәліге ойлануға 6 ай уақыт берген болатын. Ал оларды орыс отряды 6 ай толмай жатып тұтқындағанын және орыс басшылығының сөзіне тұрғылықты халықтың сенуден қалатынын ескеріп, ақыры Саурық пен Дүрәліні 1867 жылы қазан айында қамаудан босатып жібереді.

Саурық батыр қамаудан босатылған соң патшалық Ресейге бағынбай, қайтадан Текестің Шиліөзек деген жеріне барып, күрестерін жалғастырады.

Жетісу мен Іледегі толқуларға Жетішар мемлекетінің басшысы Жақыпбектің араласуы Ақ патшаның үрейін ұшырды. Тезек төренің Жақыпбекпен байланыс орнатқаны анықталып, орыс әкімшілігі оны қамап тастайды. Бірақ қамаудан шыққан соң, Тезек төре ауылындағы адамдарды Ілеге өтуге үгіттейді. Ақ патша үкіметінің отарлау саясатына наразы болған полковник Тезек төре ақыры Іле өлкесіне 200 түтін қазақты ертіп, көшіп кетеді. Қазақстандық зерттеуші В.З.Галиев: «Тезек төренің Құлжаға көшуі 1870 жылдың басында еді», – деп нақтылай түседі [13. 74 б.]. Сол тұста Тезек төре патшалық Ресейдің Жетісудағы сенімді адамдарының бірі болды. Алайда Тезек төре де олардың тепкісіне шыдап тұра алмай, қарсылық танытты.

Жетісу жерінде патшалық Ресейге қарсы күрестер күшейе түсті, оның соңы қарулы қақтығыстарға ұласты. 1871 жылы 18 сәуірде Кегендегі Құлықтаудың етегіндегі Мойнақ деген жерде патшалық Ресейдің әскерлері мен Тазабек батырдың жасақтары арасында қарулы қақтығыс болады. Шегіне жүріп соғысқан Тазабек батыр қалың қолды бастап, 1000 түтінмен Ілеге өтеді. Оның бұл әрекеті Ақ патша үкіметінің де, Цинь патша үкіметінің де алаңдаушылығын тудырды. Іледе Тазабекті қолдап отырған Әлахан сұлтаннан басқа Саурық батыр, Жетен батырлар бастаған 25 мыңдай қазақ бар еді. Оңтүстіктегі Қашқар, Ақсу өңірінде Жетішар мемлекетін құрған Жақыпбек те енді Іле мен Жетісудағы қазақ, қырғыз, ұйғырлармен байланыс орнатып, одақтасуға дайындалып жатқан кезі болатын. Ақ патша үкіметі не де болса тездетіп Тазабек, Саурық, Жетен бастаған қарулы күшке соққы беруді ұйғарды. Олар алдымен 1871 жылы Қытайға қарасты Текестің Шиліөзек ауылының Суасу деген жерінде Саурық батырдың ауылына түнделетіп келіп, кенеттен шабуыл жасап, Саурық батырды және қасындағы қырғыз досы екеуін өлтіреді. Саурық батырдың сүйегін баласы Ұзақ және ел-жұрты аршадан жасалынған сырғауылға салып, үш күн бойы түнделетіп жүріп, Кегендегі атасы Түменбай жатқан жерге әкеліп жерлейді.

Колпаковский Тазабектің Ілеге өтуінің түпкі себебін оның 1871 жылы Ресей билігі кезінде поселке бастығы болып сайланбауында деп деп санайды [14. 58 б.].

Ресеймен соғысып Ілеге өткен Тазабекке 200 адаммен Әлаханның көмекке келуі жайдан-жай болмаған. Себебі Әлаханның жаяу әскері көп болғанымен, атты әскері тым аз, әлсіз еді. Оның үстіне ат-көлік жетіспейтін. Алда-жалда Чиң империясы қарымта шабуыл жасаса, Тазабек басқарған қазақтың атты жасағымен қарсы тұруды көздеді. Жетісу облысының әскери губернаторы Колпаковский Түркістан генерал-губернаторы Кауфманнан Тазабекті жазалау үшін рұқсат сұрап, әскери күш беруін өтінеді. Кауфман Петербургке есеп беріп, Тазабекті жазалау ісін күзге қалдырады. Алайда Тазабек пен Әлаханның біріккен жасақтары Ресей бақылауындағы бекіністерге шабуыл жасап, қиратып, Жетісуға қатер төндіргені туралы хабарды естіген Кауфман Петербургтен нұсқаулық алып, жедел бұйрық шығарып, Колпаковскийге іріктелген арнайы жасақ береді.

Жетісу облысының әскери губернаторы генерал-лейтенант Колпаковский Іле сұлтаны Әлаханға 1871 жылдың 3 мамырына дейін 7 күн ішінде Тазабекті ұстап беруді талап етіп, хат жазады. Бірақ Әлахан ол ұсыныстан бас тартады. Ілеге бірнеше мың түтінмен өткен Тазабек батыр қарапайым халықты Тоғызтарау мен Күнеске орналастырып, өзі соғысқа жарамды жігіттерді іріктеп, 500 атты жасақпен Әлахан бастаған ұйғыр жасағымен бірге Колпаковскийге қарсы күреске дайындалады.

Колпаковский 3 мамырда Әлаханнан жауап болмаған соң подполковник Елинский мен Ждан-Пушкиннің жасақтарын жабдықтап, соғысқа дайындайды. Ал 6-шы мамырда Ждан-Пушкин 140 казак жасағымен Кетмен асуын барлап, оның ертесі күні Тазабекті артынан қуған подполковник Елинский басқарған бір рота жаяу әскер және екі зеңбірекпен 270 казак жасағы қазақ-ұйғырдың (2,5 мың адам) біріккен жасағымен Кетпен асуының тар шатқалында бетпе-бет кезігеді. Қазақ-ұйғыр жасағы оларды қоршауға алып соққы беріп, кері шегіндіреді. Бұл жолғы соғыста Ресей әскерінен 3 адам қаза тауып, 8 адам жараланды. 1871 Жылы 14 мамырда қазақ-ұйғыр жасағы Колпаковский жасағын тағы да қоршауға алды. Колпаковский жасағы артиллериялық қарулармен тойтарыс беріп, біраз шығынға ұшыратады.

Колпаковский жасағы 1871 жылы 28 мамырда Кетпен асуында қазақ-ұйғыр қолына шабуыл жасайды. Бұл шайқаста Кетпенді Колпаковский жасағы басып алады да, қазақ-ұйғыр жасағы артқа шегініп, 31 мамыр күні таңертең 4 мың адаммен Колпаковскийдың жасағына шабуыл жасайды. Бірақ орыстың отты қаруына найза-қылышпен қарсы тұру мүмкін болмайды. Зеңбіректің оқтары бет қаратпай, шегінуге мәжбүр болады. Бұл реткі соғыста Ресей жасағынан 35 адам ажал құшқан. Колпаковский Тазабек пен Әлаханның оңтүстіктегі Жетішар мемлекетін билеп отырған Жақыпбек күшімен байланыс жасайтынын алдын ала сезіп, подполковник Елинскийге енді Өр Текес өңіріндегі Мұзарт асуын қатаң бақылауды тапсырды.

1871 жылы 21 маусымда Әлахан Баяндайда Колпаковскийдің алдына келіп тізе бүгіп, Тазабекті ұстап беруге уәде етеді. Сонымен бірге «халқына мейірім сұрап, орыс үкіметінің еркіне бағындым» деп хабарлайды. Ары қарай ұрысты атты жасақпен Тазабек батыр жалғастырады. 1871 жылы 22 маусымда Колпаковский жасақтары Құлжа қаласына басып кіреді. Әлахан сұлтан Тазабекті Колпаковскийге ұстап береді. Тазабек батыр Колпаковский басқарған патшалық Ресей жасағымен 1871 жылдың 18 сәуірінен, 1871 жылдың 22 маусына дейін 66 күн соғысып, Тазабектің қолға түсуімен соғыс тоқтайды. Олар Тазабек батырды Алматыға әкеп түрмеге қамайды. Тазабекпен бірге Сауырық батырдың інісі Шалтабай да қамалады.

Бұл жолғы соғысқа қатысқан Колпаковскийдің жасағы 1785 адам, Тазабек пен Әлаханның біріккен қазақ-ұйғыр жасағы 4 мыңнан астам адам болған. Соғыста патшалық Ресей әскерлерінен 70 адам, Тазабек пен Әлаханның жасағынан 500 адам мерт болған. Ресей Ілені жаулап алған соң жартылай әскери губернатордың бұйрығын орындайтын хатшылық құрылды. Облыс бірнеше аудандарға бөлінді. Бастапқыда төрт аудан болды, бірақ 1874 жылы 3-ші округ жойылып, оның жері 1-ші округке біріктірілді. 1876 жылы 4-ші округ жойылды, нәтижесінде солтүстіктен оңтүстікке қарай екі аудан пайда болды [15. 28 б.].

Колпаковский император II Александрдың тапсырмасы бойынша Әлахан сұлтанның жеке қауіпсіздігіне, оның меншігіне қол сұғылмауына және Құлжа тұрғындарына «бейбітшілік пен қауіпсіздікке» кепілдік берді. Патшалық Ресей Ілені Түркістан генерал-губернаторлығына қарасты Жетісу облысына қосады.

Жетісу әскери- губернаторы Колпаковский Ілені әкімшілік жақтан 4 бөлікке бөледі. Көшпелі халықтарды жергілікті басқаруы олардың тайпа көсемдеріне қалдырылды, жергілікті билеушілерді сайлау қытайлар, ұйғырлар, дүнгендер арасында өткізілді. Сұлтан Әбіл-Оғлы (Әлахан – авт.) 1871 жылы 17 шілдеде Верныйға ауыстырылды [15. 64 б.]. Сонымен бірге

Жетісу облысының әскери губернаторы жанынан «Құлжа ісі» жөнінде басқарама құрылды. Ал Іледегі бұрынғы бес болыс қазақты қайтадан үш болысқа жинақтап, Қожеке Назарұлын би сайлады. Айт-Бозым болысына Әділбек Тілесов, Қоңырбөрік болысына Кеспер Басшин, Сегізсары болысына Атабай Тоқсанбаев болыс болады.

Патшалық Ресей Іледегі халықтардың біразын Жетісуға көшірді. Жетісу аймағы – қоныс аударушылардың ең көп келген жері болды. Облысқа казактар мен шаруалардан басқа Қытайдан дүнгендер мен ұйғырлар да қоныс аудара бастады. Патша үкіметінің Іле өлкесін басып алуына байланысты (1871-1882 ж.ж.) 1877 жылы Жетісуға қоныс аударған дүнгендердің саны – 3314 адамға жетті. Бұл дүнгендердің қазақ жерлеріне өтуінің бастамасы еді. 1881 жылғы Санкт-Петербург келісім-шарты бойынша Іле өлкесі (Құлжа) Қытайға қайтарылады да, Қытайда қалу немесе Ресейдің қол астына кіру халықтың өз еркіне қалдырылады [16. 32 б.].

Ресей үкіметі 1871 жылы Тазабек оқиғасынан кейін Ілені өз меншігіне алғанымен, ұзақ уақыт ұстап тұра алмады. Іленің тау-тас, сай-саласындағы көшпелі қазақтарды түггендеп, басқарудың өзі қиындық тудырды. Оның үстіне Іледегі әскерлеріне қазақтар ұдайы шабуыл жасап, үрейін ұшырды. Осы тұста Ресей Ілені Цин патшалығына қайтару бекіміне келді. Қайтару себебін бірнеше жақтан қарауға болады. Бірінші, Ресейді билеп отырған II Александр Ілеге басып кірмей тұрып-ақ 1871 жылы сәуірде Қытай елшісіне: Біздің Батыс Қытайдың істеріне араласуымыздың мақсаты – империяның аннексияланған батыс өлкесінде қытайдың өз билігінің орнауын қалпына келтіруге көмектесу [17. 154 б.], – деген. Яғни Ресей Қытайдың Шыңжаң өлкесінде Іле сұлтандығы мен оңтүстік Шыңжаңда Жақыпбек билік еткен Жетішар мемлекетінің құрылуынан қатты алаңдаған. Себебі Орта Азиядағы түркі тілдес халықтарға ықпал етіп, уысынан шығарып алам ба деп қауіптенді.

1879 жылы 20 қазанда Қытай мен Ресей арасында Ливадия келісіміне қол қойылды. Шарт Ресей мен Қытай арасындағы шекараларды нақтылап, орыс әскерлерін Іле аймағы аумағынан шығару тәртібін белгіледі. Іле сұлтандығын жою туралы шартта: Келісім бойынша орыс әскерлері Іле аймағынан шығарылды (1-бап), халқына Цин үкіметі амнистия жариялады (2-бап). Ресей Іле өзені алқабының батыс бөлігін және Текес өзені алқабын «Ресей бодандығына қабылдауға ниет білдірген Іле өңірінің тұрғындарын қоныстандыру үшін», сондай-ақ Тянь-Шань арқылы өтетін Музарт асуы аймағын сақтап қалды (7-бап). [18. 143 б.]. Соған қарамастан бұл келісімді Қытай императоры ратификациялаған жоқ. Сондықтан 1881 жылы 12 ақпанда Петербург шарты деп аталатын жаңа шартқа қол қойылды. Шарттың ережелері Ливадия келісімінің баптарына ішінара ұқсас болды: Іле аймағының батыс бөлігі Ресейге бекітілді (I және VII баптар). Өлкенің қалған аумағында Қытай императорының билігі қалпына келтірілді: Қытай үкіметі орыс дипломатиясының талап қоюымен мұнда көтеріліске қатысқан тұрғындарды «жеке және мүлктік жауапкершіліктен» қорғау үшін «тиісті шаралар» қабылдауға міндеттелді (II бап). Халыққа «қазіргі тұрғылықты жерінде Қытай азаматы ретінде қалуға» немесе «Ресей шекарасында жүріп-тұруға және Ресей азаматтығын қабылдауға» құқық берілді. «Іле өңірінде қытай билігі қалпына келтірілмей тұрып» халықты зерттеу жүргізілмек болды (III бап). Қытай билігі Ресейге Іле өзенін басып алу шығындарын өтеу және Батыс Қытайдағы көтеріліс кезінде мүлкі мен басқа да мүдделері зардап шеккен орыс бағыныштыларының талаптарын қанағаттандыру үшін 9 миллион рубль төлеуі тиіс болды (VI бап). [19. 143 б.].

Бірақ Чуң Худың Ресеймен жасасқан бұл келісімін Цин патшалығы сарайындағы мәнсаптылар «дипломатиялық жеңіліс» деп бағалап, келісімнің күшін жоюды талап етті. Ресеймен соғысуға дайынбыз деп жар салады. 1880 жылы Іледе Ресейдің 14 әскери батальоны бар еді. Ресейде соғысқа дайындалды. Алайда, Ливади келісімінен соң екі жақ 1881 жылы 12 ақпанда Петербургте қайтадан келісім жасасты. Бұл келісім бойынша Қытай Іле және Текес алқабындағы байтақ өңірді қайтарып алды. Ресейге 9 миллион рубль метал ақшамен төлем төледі. 1882 жылы ақпанда Ресей әскерінен Іле ресімі түрде қайтарып алынды [20. 555-55 бб].

Ресей билігі Жетісу облысы әскери губернаторы Колпаковскийдың ұсынысы бойынша Текес өзені аңғары мен Мұзарт асуын аламыз деген талабынан бас тартып, Түркістан генерал губернаторы Кауфманның ұсынысы бойынша Жаркент пен Шонжының тұсынан біраз жер қосып алатын болды. Чиң үкіметі 1882 жылдың сәуірінде Ілеге әскер кіргізді. Іледегі халықтарға санақ жүргізіп, әкімшілік бөліністер жасады. Чиң үкіметі Іледегі қазақтарды бір тәйжі, 4 ақалақшы (болыс), 24 зәңгіге қарасты етіп бөлді.

Қорытынды

Мақалада XVIII–XIX ғасырлардағы Іле өңірінің саяси-әлеуметтік жағдайы, Цин патшалығының әскери-саяси стратегиясы және қазақ халқының қос империя арасындағы күрделі қарым-қатынасы жүйелі түрде баяндалған. Цин үкіметі Іле өңірін стратегиялық маңызды аймақ ретінде қарап, әскери бекіністер салып, моңғол, тұңғұс-маньчжур қатарлы халықтарды Іленің шекарасын күзетуге әкеліп, сол арқылы билігін күшейтті. Алайда қазақтар бұл саясатқа бейімделе отырып, өз мүддесін де көздеді. Қазақ батырлары мен билері – Саурық, Жетен, Дүрәлі сұлтан, Тезек төре секілді қайраткерлер Іле өңірін қалмақтардан азат етіп, қазақ руларының қайта қоныстануына жол ашты. Сонымен қатар, олар Ресей отаршылдығына қарсы азаттық қозғалыстың басында болып, Қытай шекарасына қарай үдере көшті.

Іле өңіріндегі тараншы-дүңген көтерілістеріне қазақтардың тікелей қатысуы, ат-көлік, жасақпен көмектесуі – бұл кезеңде қазақтардың аймақтық геосаяси процестерге белсенді араласқанын дәлелдейді.

Жалпы алғанда, мақала Іле өңірінің тек Цин империясы мен Ресей үшін ғана емес, сонымен қатар қазақ халқының саяси тағдыры мен еркіндікті сақтап қалу жолындағы күресі үшін де аса маңызды болғанын көрсетеді. Бұл деректер отарлық кезеңнің күрделі тарихи үдерістерін ашып, қазақтардың Іле аңғарына оралуының тарихи заңдылығын дәлелдейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Мұқаметқанұлы Н. Чиң патшалығы кезіндегі қазақ халқы. – Үрімжі: Шыңжаң баспасы, 1997. – 197 б.
- 2 Wang. For details regarding the number of Taranchis who were moved. Internal documents, 1993, – 209 б.
- 3 Іле көркі. Қытайша нұсқасы. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1990. – 339 б.
- 4 Шыңжаңның жергілікті тарихы. – Үрімжі: Шыңжаң университеті баспасы, 1992. – 44 б.
- 5 Жүнісұлы Ж. Тарих қойнауынан. – Алматы: Жалын баспасы, 2004. – 192 б.
- 6 Чиң патшалығы Рын Зұң патшасының орда естелігі. Қытайша қолжазба нұсқасы, 139 том, 20-21 б.
- 7 Адиб Халид. Орталық Азия: Империялар отарлағаннан бастап қазіргі заманға дейінгі жаңа тарих. Caps Unlock, 2025. – 520 б.
- 8 Аристов Н. О Кульдже // Туркестанские ведомости. 15 мая 1871 г. – С. 208.
- 9 Джамгерчинов Б. Очерк политической истории Киргизии XIX века. Фрунзе: Илим, 1966. – 271 б.
- 10 Іле тарихы материалдары. – Құлжа: ішкі басылым, 32 том. 2014. – 141 б.
- 11 Колпаковский Г.А. Воспоминания Валиханова Ч.Ч. // Собр. соч.: Т. 5. Алма-Ата, 1985. – С.172.
- 12 Пантусов Н.Н. Сведения о Кульджинском районе за 1871-1877 годы, собранные Н.Н. Пантусовым, Казань: в Университетской типографии. – С. 21.
- 13 Галиев В.З. Караванные тропы (Из истории общественной жизни Казахстана XVII-XIX веков). Алматы: Атамұра, 1994. – 73- б.
- 14 Донесение Г.Л. Колпаковского о занятии Кульджинского района в 1871 г. // Русский Туркестан, вып. 3. – С. 217-232 (TS, t. 58).
- 15 Моисеев В. А. К истории занятия Кульджинского края русскими и вопрос о его возвращении Китаю в 1870–1871 гг // Востокведные исследования на Алтае. Вып. II. Барнаул, 2000. – С. 28.
- 16 Құдайбергенова А.И. Қазақстандағы дүңгендер: саны мен құрамының динамикасы // Отан тарихы. – 2007. – № 2 (38) – 32-41 б.
- 17 Прохоров А.А. Кеңес-Қытай шекарасы мәселесі туралы. – М.: «Халықаралық қатынастар», 1975. – С. 154. – 288 б.
- 18 Дипломатиялық сөздік / бас ред. А.А. Громыко [және т.б.]. – 4. – М.: «Политиздат», 1985. – В. 2. – 502 б.
- 19 Дипломатиялық сөздік / бас ред. А.А. Громыко [және т.б.]. – 4. – М.: «Политиздат», 1986. – В. 3. – 749 б.
- 20 Қазақтың қысқаша тарихы. Қазақтың қысқаша тарихын жазу группасы. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1991. – 555-556 б.

REFERENCES

- 1 Muqametqanūly, N. (1997). Chiyng patshalygy kezindegi qazaq halqy [Kazakh people during the reign of Chuin]. Urimji: Shyngjiang baspasy. – 197. [in Kazakh].
- 2 Wang (1993). 100 For details regarding the number of Taranchis who were moved. Wu. – 209.
- 3 Ile korki [Ili beauty]. Shyngzhang halyq baspasy, Qytaisha nusqasy. – Urimji: 1990. – 339 [in Kazakh].
- 4 Shyngzhngnyng zhergilikti tarihy [Local history of Xinjaing]. Shyngzhang universiteti baspasy. – Urimji: 1992. – 44. [in Kazakh].
- 5 Zhunisuly, Zh. (2004). Tarih qoinaunyan [From the depth of history]. Almaty: Zhalyyn baspasy, – 192 [in Kazakh].
- 6 Ching patshalygy Ryn Zung patshasynyng orda esteligi [Memory of the horde of Kiing Ryn of the kingdom of Chiun]. Qytaisha qolzhazba nusqasy, 139 tom, – 20-21. [in Kazakh].
- 7 Adib, H. (2025). Ortalyq Azia: İmperialar otarlagannan bastap qazirgi zamanga deiyngi zhanga tarih [Central Asia: a new history from the colonization of Empires to modern times] Caps Unlock, 2025. – 520 [in Kazakh].
- 8 Aristov, N. (1871). O Kuldje [About Kuldzha] // Turkestanskije vedomosti. 15 May 1871 – 208 [in Russian].
- 9 Dzhamgerchinov, B. (1966). Ocherk politicheskoi istorii Kirgizii XIX veka [An essay on the political history of Kyrgyzstan in the 19th century]. Frunze: İlim. – 271 [in Russian].
- 10 Ile tarihy materialdary [aterial of Ili history] Qūlja: ishki basylym. 32 tom. 2014. – 141 [in Kazakh].
- 11 Kolpakovskii, G. A. (1985). Vospominaniia Valihanova Ch.Ch. [Ch. Valikhanov's memories] // Sobr. soch.: T. 5. Alma-Ata, 1985. – 172. [in Russian].
- 12 Patowcki, N.N. Svedeniia o Kuldjinskom raione za 1871-1877 gody, sobrannye N. N. Pantusovym [Information about the Kuldzhinsky district for the years 1871-1877, collected by N.N. Pantusov]. Kazan: v Universitetskoi tipografii. [in Russian].
- 13 Galiev, V.Z. (1994). Karavannye tropy (İz istorii obşestvennoi jizni Kazahstana XVII – XIX vekov) [Caravan trails (From history of public life in Kazakhstan of the XVII – XIX centuries)]. Almaty: Atamura, – 73 [in Russian].
- 14 Donesenie, G.L. Kolpakovskogo o zaniatii Kuldjinskogoraiona v 1871 g. [Kolpakovsky's account of the occupation of the Kuldzhinsky District in 1871] // Russkii Turkestan, vyp. 3. - 217-232 (TS, t. 58). [in Russian].
- 15 Moiseev, V. A. (2000). K istorii zaniatii Kuldjinskogo kraia russkimi i vopros o ego vozvraşenii Kitaiu v 1870–1871 [On the history of the occupation of the Kuldzhinsky region by the Russians and the question of its return to China in 1870-1871] // Vostokovednye issledovania na Altae. Vyp. II. — Barnaul [in Russian].
- 16 Qudaibergenova, A.İ. (2007). Qazaqstandagy dungender: sany men quramynyng dinamikasy [Dungans in Kazakhstan: dynamics of the number and composition] // Otan tarihy. – №2 (38). – 32-41 [in Kazakh].
- 17 Prohorov, A.A.(1975). Kenges-Qytai shekarasy maselesi turaly [On the problem of the Soviet-Chinese border] – M.: «Halyqaralyq qatynastar». - 154. – 288 [in Kazakh].
- 18 Diplomatialyq sozdik [Diplomatic dictionary] / bas red. A.A. Gromyko [jane t.b.]. - 4. – M.: “Politizdat”, 1985. - V. 2. – 143 - 502 [in Kazakh].
- 19 Diplomatialyq sozdik [Diplomatic dictionary] / bas red. A.A. Gromyko [jane t.b.]. - 4. – M.: “Politizdat”, 1986. - V. 3. – 749 [in Kazakh].
- 20 Qazaqtyng qysqasha tarihy. Qazaqtyng qysqasha tarihyn jazu gruppasy. [A brief history of Kazakhstan. Group for writing a short history of the Kazakh people] – Urumji: Shynjiang halyq baspasy, 1991. – 555-556 [in Kazakh].

Е. Жомарт¹, Қ. Саркытқан¹, Т. Қадыл¹¹Научные сотрудники, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Казахстан**Исторические события в Илийском регионе в XVIII–XIX веках: переселение жетысуйских казахов в Илийскую долину и наступление царской России на Иле**

В данной статье рассматривается политическая ситуация в Илийском регионе в XVIII–XIX веках. С конца XVIII века регион Иле вошёл в состав Цинской (Чинской) империи, в связи с чем подробно анализируются процесс формирования военной и административной системы, а также стратегическое значение этого региона. Для защиты Илийского края цинская администрация разместила войска, состоявшие из представителей различных этнических групп, и проводила строгую пограничную и внутреннюю колонизационную политику. Основная цель исследования – выявить политическую, этническую и военно-административную историю Илийского региона XVIII–XIX веков, а также показать роль и влияние казахского населения в этих процессах. Методы исследования включают: историко-хронологический метод – для систематизации социально-политической истории региона по этапам; источниковедческий метод – использование архивных документов, статистических данных Российской империи, придворных записей и официальных протоколов Цинской империи; сравнительный анализ – опора на исследования учёных Казахстана, России, Китая, Европы и США; архивно-документальный анализ – изучение трудов исследователей, писавших об Или; статистический метод – анализ этнического состава, соотношения оседлого и кочевого населения, а также количественная характеристика миграционных процессов. Задачи исследования включают: характеристику историко-геополитического положения региона Иле; уточнение военной и административной структуры Цинской власти в регионе; определение причин и этапов переселения казахов в Иле (1830–1871 гг.); описание истории формирования Илийского султаната, его этнического состава и социально-политической структуры; анализ соглашений между Российской и Цинской империями по вопросу о продаже и передаче Илийского края.

В результате исследования установлено, что историческая судьба региона Иле в XVIII–XIX веках охватывает период от падения Джунгарского ханства до колониальной политики Цинской империи. На основе архивных и документальных источников раскрыты вопросы создания Илийского генерал-губернаторства, его структуры власти, методов управления и особенностей колониальной политики. Освещены политические и этнические аспекты переселения казахов и кыргызов в Иле.

Статья подготовлена в рамках Программы целевого финансирования МНВО РК «Многостороннее сотрудничество Центральной Азии и Китая: от ранних этапов взаимодействия к стратегическому партнёрству» ИРН: BR24993008.

Ключевые слова: Илийский регион, караул-калмыки, Илийский султанат, жетысуйские казахи, өлёт-калмыки, торгоут-калмыки, Текес.

E. Zhomart¹, K. Sarkytkan¹, T. Kadyl¹¹R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Kazakhstan**Historical Events in the Ili Region in the 18th–19th Centuries: The Resettlement of the Semirechye Kazakhs to Ili and the Russian Empire's Advance on the Ili Valley**

This article examines the political situation in the Ili region during the 18th–19th centuries. Since the second half of the 18th century, the Ili region became part of the Qing Empire, leading to the establishment of a complex military and administrative system. The study analyzes the formation of this system and the region's strategic significance. To secure the Ili territory, the Qing authorities stationed troops composed of various ethnic groups and implemented strict border control and internal settlement policies. The main objective of the study is to explore the political, ethnic, and military-administrative history of the Ili region in the 18th–19th centuries and to reveal the influence and settlement processes of the Kazakh population in the area. Research methods include: historical-chronological method for systematizing the socio-political history of the region by stages; source analysis based on archival materials, statistical data from the Russian Empire, Qing imperial records,

and official reports; comparative analysis utilizing studies by scholars from Kazakhstan, Russia, China, Europe, and the United States; archival and documentary method for analyzing written accounts about the Ili region; statistical analysis to examine ethnic composition, the ratio of sedentary to nomadic populations, and the quantitative characteristics of migration processes. The main tasks include describing the historical-geopolitical situation of the Ili region; clarifying the military and administrative structures of the Qing Empire in the area; identifying the causes and stages of Kazakh migration to Ili (1830–1871); characterizing the establishment, ethnic composition, and socio-political structure of the Ili Sultanate; and analyzing the agreements between the Russian and Qing empires concerning the sale and transfer of the Ili territory. The research findings show that the historical development of the Ili region from the fall of the Dzungar Khanate to the Qing colonial policy represents a significant stage in Central Asian history. Archival and documentary sources reveal the creation of the Ili General-Governorship, its administrative system, methods of governance, and colonial policies. The study also highlights the political and ethnic aspects of Kazakh and Kyrgyz resettlement in the region.

The article was prepared within the framework of the Targeted Financing Program of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Multilateral cooperation between Central Asia and China: from the early stages of interaction to strategic partnership” IRN: BR24993008.

Keywords: Ili region, guard Kalmyks, Ili Sultanate, Zhetysu Kazakhs, Öölet Kalmyks, Torgout Kalmyks, Tekes.

Қолжазбаның редакцияға келіп түскен күні: 29.10.2025 ж.